

Lyssnarvänlig utländsk brytning

Publicerad i Språktidningen nr 1 2009

Har du hört Karin Fransson prata om mat i P1:s Menu, eller Ivan García läsa nyheter i en Eko-sändning?

När de talar hörs det tydligt att de inte har svenska som modersmål. Men det är ändå inga problem att förstå. Kanske kan man kalla det en vårdad utländsk brytning. Men det finns också exempel på motsatsen. Någon som talar svenska men bryter så att det knappt är begripligt.

Det finns förstås flera skäl till att någon som bryter är mer begriplig än en annan. Du kanske känner större förtroende för en som talar svenska med engelsk brytning än en som låter grekisk, och möjligen påverkar det också hur mycket du begriper. Engelskan har normalt högre status än grekiskan. Fast om du ska köpa fetaost så vill du kanske hellre att personen bryter på grekiska. Ja, så finns det en del som har någon liten uttalsdetalj som man kan reta sig på och som därmed stör, trots att uttalet i övrigt är fullt begripligt.

Men om vi bortser från status och enskilda störningar, finns det något generellt som gör att uttalet blir mer eller mindre begripligt. Och själva brytningen i sig är inte problemet, utan något annat. Det är precis som med dialekter, en del är tydligt avvikande från riksspråket, men fullt begripliga, andra förstår man knappt alls.

Frågan är om det finns något som gör en viss bruten svenska mer begriplig än annan, och om man kan lära ut det?

Jag har undervisat i svenska som andraspråk i mer än 30 år. I början hade jag ambitionen att få alla ljud rätt, och det gick väl oftast ganska bra när vi övade, men elevernas sammanhängande tal lät inte bättre för att de i ett isolerat ord nyss fått till ett perfekt u-ljud. Det fungerade helt enkelt inte. Av en händelse kom jag i kontakt med Olle Kjellin. Denne märklige man doktorerade på ljudlära i Japan, men har också skrivit en utmärkt bok om hur man lär sig svenskt uttal. Hans metod handlar inte om enskilda ord utan tar hand om hela meningar. Den bygger också på prosodi, alltså språkets rytmiska och musikaliska sidor. Jag provade Kjellins idéer och kände mig nästintill frälst. Eleverna började uttala hela meningar så att de lät nästan som infödda svenskar utan att ha fått en enda instruktion om vare sig u- eller sj-ljud.

Olle Kjellins regler som kan sammanfattas så här:

Betona rätt ord i satsen

Betona rätt stavelse i de betonade orden

Förläng rätt språkljud i den betonade stavelsen

Ta meningen ”Pelle tog tåget till Östersund”. Betona nu orden som är feta: Pelle **tog** tåget **till** Östersund. Det låter rätt avigt. **Pelle tog tåget till Östersund**, låter lite mer naturligt. Satser kan såklart betonas lite olika beroende på omständigheterna: ”Han **hälsade** på sin **kusin**” eller ”Han hälsade **på** sin **kusin**”. Det finns alltid en bästa betoning för varje sammanhang, vilket i sin tur ger speciella förutsättningar och förväntningar.

Vad betyder det då att man betonar rätt stavelser i orden? På svenska har vi ordpar som *kaffe – café, racket – raket, banan – banán*. Ord med betoningen på första stavelsen kontrasteras mot ord med betoning på andra stavelsen. Många talare av svenska som andraspråk är osäkra på detta och väljer därför att inte betona alls, eller att göra det svagt,

vilket är jobbigt för en infödd svensk lyssnare. Trots att alla enskilda ljud är rätt, känner vi inte riktigt igen orden.

Att betona rätt stavelse i ord är viktigt även på engelska, tyska och i en del fall även spanska, men betoningen har lite olika manifestation i olika språk. I svenska gäller att en betonad stavelse framförallt ska ha längre varaktighet än en obetonad. Den ökade varaktigheten uppfattas som ökad ljudstyrka av hörseln, även om denna ljudstyrka inte innebär högre mätbar intensitet. Prova att förlänga första stavelsen i ordet *tåget*. Det är helt oproblematiskt eftersom Å är en lång vokal. Men hur blir det med *Östersund*? Sista stavelsen ska ha betoning och ska förlängas, trots att vokalen är kort. Här är den springande punkten, nämligen svenskans så kallade komplementära vokal-konsonant-längd. Den innebär att lång vokal följs av kort konsonant (*glas*), och kort vokal följs av lång konsonant (*glass*). Eftersom det är kort vokal i *sund* hamnar längden på det konsonantljud som kommer närmast efter vokalen, i detta fall *n*. I enlighet med den komplementära längden, blir *n*:et det rätta ljudet att förlänga och den sista stavelsen får längre varaktighet än de föregående och upplevs som betonad, åtminstone av svenska öron.

För att tillämpa den komplementära längden krävs lite omstrukturering av ny och gammal kunskap. De flesta varianter av svenska som talas norr om Skåne fungerar som i exemplet ovan (*glas* - *glass*). Vi sköter konsonantlängden med ryggmärgen och i skolan lär vi oss bry oss om vokallängden, och då oftast med fokus på klangfärgen ("mörkt A" i *glas* och "ljus A" i *glass*). Någon som lär sig svenska som andraspråk har i de flesta fall inte det komplementära mönstret i ryggmärgen, och tjänar därför på att få lära sig längd på både vokaler och konsonanter med samma prioritet. Och det är här Olle Kjellins bok har sin stora förtjänst.

Som främling använde jag själv hans råd och såg och hörde framstegen mina elever gjorde. Men efter ett tag märkte jag att Kjellins hade lite väl många regler för hur alla tonfall och stigningar skulle bli rätt. Var alla verkligen nödvändiga?

Reglerna handlade om vilka ord som skulle ha *änden-* eller *anden-*melodi, och hur tonen kan falla, stiga eller ligga stadigt beroende på om man ska fortsätta tala eller om man avslutar ett yttrande. Man kan anta att de flesta svenskar har hört de olika språkmelodier som talas i Dalarna, i Skåne, i finlandssvenska, utan att tycka att det låter fel och utan att det blir särskilt svårbegripligt. Frågan är då vad som förenar de begripliga svenska dialekterna, och vad som skiljer dem från uttal som är mer svårbegripligt.

De flesta svenska begripliga varianter har de rytmiska dragen, som betoning och längd gemensamt, medan tonernas fall och stigningar skiljer dialekter från varandra (lär mer om detta i Språktidningen 2/08). Det finns alltså huvudsakligen ett gemensamt rytmiskt mönster i svenska. Däremot kan den tonala delen av melodin skilja sig åt. Det borde betyda att lyssnaren begriper rätt bra oavsett tonmönster, men att rytmen har betydelse för hur tydligt det blir. Det leder i sin tur till att man ska fokusera på språkets rytm framför dess melodi, eller takt framför ton, när man undervisar i svenska som andraspråk.

Forskningen på det här området är mycket sparsam men det finns en undersökning om svenska och ett par om engelska som visar att lyssnarna tappar tråden när inte rätt stavelser och ord får sin betoning. Det handlar då inte främst om att svensken tror att invandraren säger *kaffe* i stället för *café*, utan att svenska lyssnare helt enkelt inte hittar ordet i sitt mentala lexikon, när de inte känner igen det rytmiska mönstret som ska höra till den aktuella ljudföljden.

Min egen forskning har undersökt vokal- och konsonantlängdens roller för att signalera både betoningsmönstren i t.ex. *racket* – *raket* och längdmönstren i t.ex. *mäta* - *mätta*. Det visar sig att längden på t-ljudet i till exempel *mäta-mätta* hjälper lyssnaren att höra vilket av orden det är. Vokalens varaktighet är visserligen viktigast, men när jag isolerade konsonantlängdens inverkan blev det tydligt att den bidrar.

För att testa hur motståndskraftigt det komplementära svenska längdmönstret är, lät jag ett antal infödda svenska talare uttala ett par fraser på engelska och tyska. I fraserna fanns orden (eng) *chicken* och *woman*, samt (ty) *Mutter* och *kommen*, dvs. ord som av en svensk borde uppfattas som att vokalen är kort i den betonade stavelsen. Resultatet bekräftade det som jag själv och andra tyckt oss höra, nämligen att många svenskar som talar engelska och tyska, förlänger konsonantljud efter kort vokal på ett sätt som inte infödda talare av dessa språk gör. De infödda svenska talarna som grupp skilde sig signifikant från grupper av engelska och tyska modersmålstalare genom att de svenska talarna förlängde *k*-ljudet i *chicken* och *t*-ljudet i *Mutter*. *K* och *t*-ljud valdes för att deras varaktighet är lätt att mäta. Dock är varaktigheten lite svårare att förklara än för många andra konsonantljud. *P*, *t* och *k*-ljud är s.k. explosionsljud och de förlängs genom att en tyst fas som föregår explosionerna hålls ut längre. Denna tysta fas hör helt klart till det aktuella konsonantljudet, och en infödd svensk hör i regel bara när den fattas; vi tycker att en del andraspråkstalare talar ”stackato”.

TVå talare med persiska som modersmål kan låta lika persiska i sin svenska, men den som behärskar den svenska språkrhythmen (tajmingen) blir mycket mer lyssnarvänlig än den som inte behärskar den. De kan i övrigt ha precis samma avvikelser i fråga om vokal- och konsonantljud, alltså det som gör att de låter som om de bryter på persiska, men den som har rätt rytm blir lättare förstådd.

Om man ska skriva uttalsregler i en lärobok är det alltså bra att framhålla enkla regler som stämmer för de flesta svenska dialekter, så att det inte är bara stockholmare och andra mellansvenskar som känner igen sig i beskrivningen. Konsekvensen för dem som ska lära ut svenska som andraspråk är att man kan ställa upp mer meningsfulla mål än att försöka eliminera varje spår av elevernas förstaspråk.

Bosse Thorén är fil dr i fonetik, lärare i svenska som andraspråk, lärarutbildare och läromedelsförfattare.